

Doğu Hristiyanlarının Arapça'yı Yazı Dili Olarak Benimseme Sürecinde Gösterdikleri Farklı Yaklaşımlara Genel Bir Bakış

Ayşe İÇÖZ*

Özet

Fetihler neticesinde Ortaçağ'da İslam egemenliği altına giren Hristiyan grupların Arapça'yı yazı dili olarak benimsemeleri 8. yüzyıl'dan 11. yüzyıla kadar süren yaklaşık üç asırlık bir süreci kapsamaktadır. Bu süreçte Arapça eserler veren Hristiyan yazarlar dili kullanma açısından farklı yaklaşımlar sergilediler. Bu makale Hristiyan yazarların Arapça'yı yazı dili olarak benimseme sürecinde bu dilin İslam dini ile olan bağlantısının farkında olup olmadıklarını ve bu farkındalığın Arapça'yı benimseme noktasında gösterdikleri yaklaşımlar üzerinde ne denli belirleyici olduğunu değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Eserler incelendiğinde bu farkındalığın bazı Hristiyan yazarların Arapça'ya olan yaklaşımlarını etkilediği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arapça Konuşan Hristiyanlar, Doğu Hristiyanlığı, Melkî, Nesturî, Yakubî

An Overview of the Differing Attitudes of Eastern Christians During the Process of Adopting Arabic as the Literary Language

Abstract

For Medieval Christians who fell under the Islamic rule, the process of adopting Arabic as the literary language took place in the span of three hundred years from the 8th to the 11th century. Christians who wrote in Arabic showed different approaches towards using the language. This article studies whether those Christian authors were aware of the connection between the Arabic language and Islam during this process and how this awareness influenced their attitudes. Their writings show that some authors were conscious of the link between Islam and the Arabic language and this had an impact on their use of the language.

Keywords: Arabic Speaking Christians, Eastern Christianity, Melkite, Nestorian, Jacobite

* Dr., Araştırma Görevlisi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

Giriş

İspanyol yazar Maria Angeles Gallego “The Impact of Diglossia among the Muslims, Jews and Christians of al-Andalus” (Diglosya’nın Endülüs’te yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler Üzerindeki Etkisi) başlıklı yazısında Arapça’nın iki farklı varyantı olan standart Arapça (al-‘arabiyya al-fusha) ve diyalektik Arapça’nın (al-‘amiyya) ortaçağda Endülüs’te yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi gruplar tarafından nasıl benimsenip kullanıldığını inceler. “Üst dil” olarak da adlandırılan, resmi yazışmalar, dini ve edebi metinlerde yaygın olarak kullanılan standart Arapça, Kur’an’ın dili olması sebebiyle Müslümanlar tarafından dilin en mükemmel formu olarak görülmüş ve kutsal kabul edilmiştir.¹

Endülüs’te yaşayan gayr-i müslimlerin diyalektik Arapça’yı konuşma dili olarak benimsemeleri sürecinde bir direnç gösterdiklerine dair herhangi bir veri yoktur. Ancak bölgede yaşayan Yahudi ve Hristiyan gruplar yazı dili olan standart Arapça’yı benimseyip kullanma noktasında farklı temayüller göstermişlerdir. Yahudiler Arapça’nın kullanımı sürecinde üç temel tavır geliştirmişlerdir. Buna göre, resmi yazışmalar için standart Arapça kabul edilip kullanılmış, felsefe, tıp ve gramer gibi ilmi eserler ise Yahudi Arapçası² ile kaleme alınmıştır. Bunun yanında Tevrat’ın ilk olarak kaleme alındığı dil olan İbranice, Arapça ile eşit bir konuma getirilerek derin linguistik analizlere tabi tutulmuş, edebi eserler, özellikle şiirsel metinler bu dilde kompoze edilmiştir. Endülüs’teki Hristiyanlar, son derece güçlü İslamî çağrışımı sebebiyle, Arapça’nın benimsenmesi sürecinde özellikle Latince’nin geri plana atılmasından duydukları rahatsızlığı sıkça dile getirmişlerdir. Bu süreçte Hristiyan entelektüeller arasında standart Arapça eser üreten edebiyatçı sayısı iki şair ile sınırlıdır. Bunların dışındaki Arapça yazılmış eserler diyalektik Arapça ile kaleme alınmıştır ve metinlerin gramer ve kelime yapısında Latince’nin etkisi görülmektedir. Neticede standart Arapça’nın sonradan Müslüman olan yerli halk tarafından kabulü ve kullanımı noktasında herhangi bir direnç görülmezken, Yahudiler standart Arapça’nın kullanımını resmi yazışmalarla sınırlandırmış, kendi

¹ Maria Angeles Gallego, “The Impact of Arabic Diglossia among the Muslims, Jews and Christians of al-Andalus” *Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula*, (ed. F. C. Aseguinolaza, A.B. Gonzalez, C. Dominguez), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2010, ss. 352 – 363.

² İbranice karakterler ile yazılan, İbranice’den geçen kelimelerin yoğun olarak görüldüğü, Ortaçağ’da Sefarad Yahudileri tarafından kullanılan Arapça’nın farklı bir formu. Yahudi Arapçasının ortaya ve çıkışı ile ilgili linguistik bir değerlendirme için bkz. Ella Shohat, “The Invention of Judeo-Arabic Nation, Partition and the Linguistic Imaginary” *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies*, sayı 19 (2), ss. 153 – 200.

kutsal metinlerinin dili olan İbranice'yi Arapça ile benzer bir konuma yerleştirerek edebi eserlerini daha çok bu dilde kaleme almışlardır. Yerel Hristiyan grupların standart Arapça'yı benimseme noktasında son derece isteksiz oldukları, bu dilde eser üreten edebiyatçıların sayısının iki ile sınırlı olmasından, ürettikleri Arapça eserlerdeki Latince etkisinden açıkça anlaşılmaktadır. Gallego, Endülü'steki gayr-i müslim grupların standart Arapça'ya olan bu muhtelif yaklaşımlarının arkasındaki temel nedenin, dilin Kur'an ve İslam dini ile olan bağlantısı olduğunu ifade etmektedir.³

Bu çalışma, Doğu Hristiyanlarının⁴ İslam egemenliği altına girdikten sonra Arapça'yı yazı dili olarak benimsemeleri sürecinde, Gallego'nun bahsettiği türden linguistik bir farkındalığa sahip olup olmadıklarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. İslam toplumunda mevcut olan Arapça'nın kutsal ve mükemmel dil olduğu inanç ve söyleminin etkisinin bölgede yaşayan Hristiyanların Arapça'yı kullanımları esnasında etkili olup olmadığını değerlendirmek amacıyla, ilk olarak fetihlerin ortaya çıkardığı sosyo-kültürel durum değerlendirilmiş sonrasında bu dilin yazı dili olarak benimsendiği 8. ve 11. yüzyıllar arasında bu coğrafyada yaşamış olan farklı Nasturî, Melkâî ve Yakubî yazarların kaleme aldıkları teolojik eserler dili kullanma şekli açısından, makalenin amacına uygun olarak üç farklı başlık altında incelenmiştir: 1) Arap dilini pratik fayda için benimseyen yazarlar 2) Arapça belîğ eserler kaleme alan yazarlar 3) Müslümanlar'ın Arapça'nın mükemmelliğine dair söylemlerine açıkça karşı çıkan yazarlar. Makalede bu Hristiyan yazarların Kur'an'ın dili olan Arapça'yı benimseyip eserlerinde kullanma sürecinde dilin İslam dini ile olan bağlantısının farkında olup olmadıkları ve bu farkındalığın onların kaleme aldıkları eserlerin üslup ve tarzını etkileyip etkilemediği soruları metinlerden örnekler verilerek değerlendirilecektir. Makalede seçilen metinler imparatorluk merkezine yakın bölgelerde yaşayan ve fetihleri takiben ilk asırdan itibaren Arapça

³ Gallego, "The Impact of Arabic Diglossia", s. 363 – 365.

⁴ Bu kavram genel olarak 1054'teki büyük bölünme sonrası (schisma) Latin Kilisesi ve Papa'nın otoritesini reddeden kilise mensupları için kullanılmıştır. Bugün Arap ülkeleri, Kuzey Afrika, İran, Etiyopya gibi ülkelerde yaşayan Hristiyanlar bu başlık altında değerlendirilmektedir. Bu makalede Ortaçağ'da fetihler neticesinde İslam egemenliği altına giren coğrafyada yaşayan farklı mezheplere mensup Hristiyanlar bu kavram ile ifade edilmiştir. Doğu Hristiyanları ile ilgili bilgi için bkz. Françoise Briquel-Chatonnet, "Tout commence à Édesse", L'histoire, sayı: 337, 2008, s. 43.

eser üretmeye başlayan Melkâî, Nasturî ve Yakubî yazarların eserlerinden seçilmiştir.⁵

1. Fetihler Neticesinde Ortaya Çıkan Kültürel Atmosfer

İslam ordularının 7. yüzyıldan itibaren başlattığı fetih hareketleri, sadece Gallego'nun çalışmasında konu ettiği İber yarımadasında değil, Orta Doğu ve Afrika'yı da kapsayan geniş bir bölgede yaşayan gayr-i müslim gruplar için sosyo-politik ve kültürel anlamda son derece önemli değişikliklerin gerçekleştiği yeni bir dönemin başlamasına sebep oldu. 8. Yüzyılın ortalarında İslam devletinin sınırları o dönem Sasani İmparatorluğu'nun merkezinde kalan İran'ı içine alacak şekilde doğuda bugünkü Afganistan- Hindistan sınırına, Batı'da Atlas okyanusuna ulaşmıştı. Böylece başta Arap yarımadası olmak üzere Mezopotamya havzası, Suriye, Filistin ve Ürdün bölgelerinde yaşayan farklı mezheplere mensup Hristiyan gruplar bir yüzyıl içinde kendilerini İslam egemenliği altında buldular. Fetihler neticesinde İslam devletinin sınırları içinde dini azınlık olarak "zımmî" statüsünde yaşayan Hristiyan nüfus, o dönem dünya üzerinde yaşayan Hristiyan popülasyonunun hemen hemen yarısını oluşturacak kadar genişti.⁶

Bugün "Arapça konuşan Hristiyanlar" şeklinde genel bir başlık altında sınıflandırılan bu Hristiyan gruplar, o dönem fetihler neticesinde ortaya çıkan yeni siyasi duruma hem politik hem kültürel anlamda uyum sağlamak zorunda kaldılar. Entelektüel açıdan İslam egemenliği altına giren Hristiyanların ilk aşamada baş etmeleri gereken iki temel güçlük vardı: mensubu oldukları yeni imparatorluğun ortak diline (*lingua-franca*) uyum sağlamak ve yeni din mensuplarının kendi inançlarına getirdikleri eleştirilere cevap vermek. Fetihlerden önce Kudüs Patrikliğine bağlı Filistin ve Ürdün civarında yaşayan Melkâîlerin ibadet ve yazı dili ağırlıklı olarak Grekçe idi. Batı Mezopotamya bölgesine hâkim olan Süryani Ortodoks kilisesi mensupları "Yâkubîler" ile ağırlıklı olarak Sasani imparatorluğu

⁵ Kuzey Afrika'da yaşayan Kiptilerin Arapça'yı yazı dili olarak benimsemeleri süreci diğerlerinden çok daha geç bir dönemde, 10. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bu nedenle Kiptî yazarların eserleri makaleye dahil edilmemiştir. Farklı Hristiyan grupların Arapça'yı yazı dili olarak benimseme süreci ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Sidney Griffith, "The Monks of Palestine and the Growth of Christian Literature in Arabic", *The Muslim World*, 1988, sayı 78, ss. 1 – 28.

⁶ Fetih hareketleri ve sonuçları için bkz. Robert Hoyland, *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2015, ss. 9-12. Sidney Griffith, *The Church in the Shadow of the Mosque*, Princeton: Princeton University Press, 2008, s. 11. Sebastian Brock, *Studies in Syriac Christianity: History, Literature and Theology*, Hampshire: Variorum, 1992, s. 57.

topraklarında yaşayan "Nasturî" cemaatleri ise Aramicenin bir lehçesi olan Süryanice'yi kullanıyorlardı.⁷ Söz konusu Hristiyan gruplar yeni şartlara entelektüel anlamda uyum sağlamakta epey erken davrandılar ve İslam egemenliğine girmelerinin üzerinden bir asır geçmeden Arapça yazılmış eserler üretmeye başladılar.

Arapça'nın İslam egemenliği altına giren farklı Hristiyan gruplar tarafından kabulü önce Filistin ve Suriye bölgelerinde 8. yüzyılın ortalarında başlamış ve 10. yüzyılın sonunda Kuzey Afrika'da son bulmuştur. Günümüzde bilinen en eski Arapça apoloji Filistin bölgesinde Azize Katerina manastırında tek bir yazma nüshası olan anonim bir eserdir.⁸ Kuzey Afrika bölgesindeki Kiptî'ler tarafından yazılmış elimize ulaşan en eski Arapça eserler 10. yüzyılın ortalarına dayamaktadır.⁹ Dolayısıyla Ortaçağ'da Arapça'nın İslam egemenliği altına giren Hristiyan gruplar tarafından benimsenmesinin kademeli bir gelişim gösterdiği açıktır. 11. yüzyıla gelene kadar tüm İslam coğrafyası altında yaşayan Hristiyan topluluklarının Arap dilini yazı dili olarak benimsemeleri açısından homojen bir durumda olduğunu söylemememiz mümkün değildir. Bu kültürel değişim ilk olarak imparatorluk merkezine yakın bölgelerde yaşayan Melkâî, Nasturî ve Yakubî yazarların eserlerinde kendisini göstermiştir.

Arapça vahiy dili olması sebebiyle Müslümanlar için ilk asırlardan itibaren kutsal bir konuma sahipti. Kur'an-ı Kerim'i doğru anlama ve yorumlama çabası, Kur'anın nüzü'lünden sonra başlayan dilbilim çalışmalarının temel motivasyon kaynağı olmuştur.¹⁰ Müslüman yazarların eserlerinde Arapçanın diğer dillerden üstün olduğunu acıkça ifade ettiklerini görüyoruz. Mesela Câhiz (ö. 868) dünya üzerinde entellektüel açıdan mükemmelliğe ulaşan Araplar, Hintliler, Yunanlılar ve Farslılar olmak üzere yalnızca dört millet olduğunu söyler ve bunların içinde

⁷ Sidney Griffith, "From Aramaic to Arabic: The Languages of the Monasteries of Palestine in the Byzantine and Early Islamic Periods", *Dumbarton Oaks Papers*, 1997, sayı 51, s. 13. Fred Donner, *The Early Islamic Conquests*, New Jersey: Princeton University Press, 1981, s. 94.

⁸ Hristiyan azınlıkların Arapça eserler üretme süreci hakkında bilgi için bkz. Sidney Griffith, "The Monks of Palestine", ss. 1 - 28. Samir Samir Khalil, "Christian Arabic Literature in the 'Abbasid Period'", *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period*, (ed. M.J.L. Young, J.D Latham, and R.B. Serjeant), Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s. 446. Bilinen en eski Arapça apolojinin neşri ve değerlendirmesi için bkz. Samir Khalil Samir, "The Earliest Arab Apology for Christianity." *Christian Arabic Apologetics During the Abbasid Period*, (ed. Samir Khalil Samir and Jorgen Nielsen), Brill, Leiden, 1994, ss. 57 - 115.

⁹ Griffith, "The Monks of Palestine", 6.

¹⁰ Arapça gramerin ortaya çıkışı ile ilgili bkz. Abdurrahmân bin Muhammed ibnu'l-enbârî, *Nuzhetu'l- edibbâ' fi Tabaqâtu'l-'udebâ*. (nşr. Attia Amer), Almqvist&Wiksell, Stockholm, 1963, s. 6.

dillerinin kelime hazinesinin zenginliği, belâgat ve şiirlerinin mükemmelliği sebebiyle Arapların bu sıranın en üstünde yer aldığını ifade eder.¹¹

Dolayısıyla İslam egemenliği altına giren Hristiyan gruplar bu dinin etkisini sadece politik alanda değil, kültürel ve entelektüel alanlarda da yoğun olarak hissettiler. Arapça'nın yazı dili olarak benimsenmesi süreci onların bu değişime entelektüel anlamda uyum sağlama çabalarından biridir. Bu süreçte Hristiyan yazarlar dili kullanma noktasında farklı temayüller göstermişlerdir.

2. Arapça'yı Pratik Fayda İçin Benimseyen Yazarlar

Arapça yeni kurulan İslam devletinin resmi diliydi, bu nedenle İslam egemenliği altına giren azınlıkların bu dili öğrenmeleri kültürel anlamda yeni topluma entegrasyonları için hayati bir önem taşımaktaydı. Daha önce kendi yerel ibadet dillerinde formüle ettikleri teolojilerini tamamen farklı bir dinin, İslam'ın, teolojik terminolojisi tarafından şekillenmiş bir dil olan Arapça'da, bu dinin mensuplarının doktrinlerine yönelttikleri eleştirileri de dikkate alarak tekrar ifade etmek esasen Hristiyanların daha önce hiç karşılaşmadıkları bir durumdu. Bu alışılmadık yeni durum Ortadoğu ve çevresinde yaşayan Hristiyanların sosyal hayatları ve teolojilerinde Sindey Griffith'in "gelişim" olarak tanımladığı kalıcı değişikliklere sebep oldu.¹²

9. yüzyılda yaşamış olan Melkâî apolojist Teodor Ebû Kurrâ'nın (ö. 820) Teslis doktrinini kelam tartışmalarındaki sıfatlar bağlamında açıklaması bu durumun örneklerinden sadece biridir. Eserinde Ebû Kurrâ önce Kitab-ı Mukaddes'teki Tekvin bahsine atıfta bulunarak Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığını ifade eden Tekvin 1 – 27 ayetini hatırlatır ve devam eder:

Adem'in yaratılışında üstünlükler ve kusurlar mevcuttur. Adem'in doğasına baktığımızda o bugün vardır, yarın yoktur, yaşar ve olur, hem bilgili hem cahildir, hem akıllı hem akılsızdır, hem güçlü hem zayıftır. Onun bütün sıfatları bu şekilde meziyet ve kusurlar olmak üzere çiftler halindedir.¹³

¹¹ Charles Pellat, "Al-Gahiz. Les nations civilisées et les croyances religieuses," *Journal Asiatique*, 1967, sayı 255, ss. 68-87.

¹² Griffith, *The Church in the Shadow*, s. 156.

¹³ Tevdürüs Ebû Kurrâ, *Maymar fî vucûd el-hâlik ve'd-dîn el-kavîm*, (nşr. Ignace Dick), el-Mektebu'l-Bülûsiye, Cûniye, 1982, s. 220.

Ebû Kurrâ'ya göre Adem'e bakarak onun sıfatları vasıtasıyla Allah'ı tanıyabiliriz. Ancak bu noktada Adem'in sıfatlarının üstünlük ve kusurluluk şeklinde iki yönlü olduğu, yaratıcının ise her türlü kusur ve noksanlıktan münezzeh olduğu hususu akıldan çıkarılmamalıdır. Ebû Kurrâ Allah'ın sıfatlarından bahsederken o dönemin İslam kaynaklarında çokça zikredilen sıfatları özellikle seçer:

Öyleyse biz Adem'in bildiğini gördüğümüzde deriz ki “Âdem biliyordu, o halde o kimden geliyorsa O da biliyor. Böylece Âdem biliyorsa anlıyoruz ki Allah da biliyor (‘alîm). Ancak Allah'ın bilgisi Adem'in bilgisi gibi değildir, ondan çok daha üstündür. Çünkü Adem'in bilgisi onun duyularından gelir veya o bilgiyi başka biri kendisine öğretmiştir.¹⁴

Ebû Kurrâ burada Kitâb-ı Mukaddese dayanan bir öğretiyi kelimeler tartışmalarında yeri olan Allah'ın sıfatları konusuna uyarlayarak açıklamaktadır.

Benzer şekilde, Ebû Kurrâ'nın çağdaşı “Nasturî” ilahiyatçı ‘Ammâr el-Basrî Allah'ın “hayat” ve “kelam” sıfatlarını Teslis'in “Kutsal Ruh” ve “Oğul” öğeleri ile irtibatlandırır ve Tanrı'nın bu sıfatlara sahip olması gerektiğini ifade eder:

Biz Tanrı üçtür [üç ilahi cevherden oluşur] demiyoruz. Bizim Baba, Oğul ve Kutsal Ruh öğretimiz Tanrı'nın yaşadığı ve konuştuğu inancının bir ifadesidir. Bu anlamda Baba hayat ve kelam sahibidir. Hayat Kutsal Ruh, kelam Oğuldur.¹⁵

Yâkubî Ebû Râita (ö. 835) çağdaşlarından biraz daha farklı bir yol izleyerek öncelikle “birlik” kavramının anlamı üzerinde durur ve Müslüman ve Hristiyanların “birlik” tanımlarının farklı olduğunun altını çizer.¹⁶ Aristo'nun “bireyleşme ilkesi”ni temel alarak birliğin cins, tür ve sayı olmak üzere üç açıdan değerlendirilebileceğini ifade eder.

Ebû Râita'ya göre Müslümanlar “birlik” kavramını eşyanın sayı olarak birliği şeklinde anlayarak Hristiyanların Teslis inancını eleştirmekte ve yanlışla düşmektedirler. Tanrı “tür” olarak kendisinde farklı varoluşları bulunduran “bir”dir. Onun birliği sayı ile değil “tür” bakımındandır. Ebû Râita burada Tanrı'nın varlığı için Grekçe “ousia” terimini Arapça'ya “cevher” şeklinde tercüme eder. Ona göre bu

¹⁴ Ebû Kurrâ, *Maymar fi vucûd el-hâlik*, s. 222.

¹⁵ ‘Ammâr el-Basrî, *Kitâb el-burhân ve'l-kitâb el-mesê'il ve'l-ecvibe*, (nşr. Michel Hayek), Dâru'l-meşriku'l-mektebe el-şarkîyye, Beyrut, 1977, s. 48.

¹⁶ Ebû Râita, *Ebû Râita el-Tikritî ve risâlatuhu fî'l-sâlûs el-mukaddes*, (nşr. Salim Dakkaş), Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2005, ss. 65 – 66.

terim Tanrı'nın diğer bütün yaratılmışlardan üstün oluşunu ve onlarla karşılaştırılmayacağını ifade eder. Sayılar genel olarak tek ve çift olmak üzere iki gruba ayrılır ve bu iki grup Tanrı'nın özünün bir parçası olan üç hipostazda mükemmel bir şekilde ifadesini bulur.¹⁷

Ebû Râita bir cevher ve üç hipostaz formülünün Tanrı'nın zatını tarif etmede en mükemmel tanım olduğu argümanını takiben Müslümanlara aşına olan Allah'ın sıfatları konusu ile bağlantı kurar ve Allah'ı tasvir eden sıfatların ezeliliği hususunu sorgular. İlim, hayat ve hikmet gibi sıfatların onun zatının bir parçası olarak ezeli kabul edilmesi gerektiğini ifade eder, aksi durumda zamanda geri gidildiğinde Allah'ın bu özelliklere sahip olmadığı bir dönemin olduğu gibi bir yanlışlığa ortaya çıkar ki bu Allah'ın her bakımdan üstünlüğüne gölge düşürür.¹⁸ Ebû Râita burada o dönem Müslümanlarının aşına olduğu Allah'ın zati ve fiili sıfatları hususu ile bunların ezeliliği tartışmasına atıfta bulunmaktadır. Bu anlamda Tanrı'nın hipostazlarının da onun sıfatları gibi yorumlanması gerektiğini detaylarıyla açıklar.

Görüldüğü gibi 9. yüzyılda Arapça eserler kaleme alan bu yazarlar Hristiyan okurların ihtiyacına binâen, Müslüman yazarların eleştirilerini dikkate alarak Teslis inancını sıfatlar bağlamında açıklamışlardır. Söz konusu yazarların İslam'daki kelimelerin tartışmalarına hâkim olup bu hususları sık sık eserlerinde dile getirmeleri bu Hristiyan ilahiyatçıların bazı modern araştırmacılar tarafından "Hristiyan mütekellimler" olarak tanımlanmasına sebep olmuştur.¹⁹

10. yüzyılda yaşamış olan Yakubî filozof, apolojist Yahyâ ibn 'Adî (ö. 974) de tevhid tartışmalarında Ebû Râita'yı takip ederek Aristo'nun bireyleşme ilkesini kullananlardandır. Nasturî filozof Mattâ ibn Yunus ve Farabî'nin öğrencisi olan, Mattâ ibn Yunus'un 940'ta ölmesi ve Farabî'nin Halep'e taşınmasından sonra, 974 senesindeki vefatına kadar Bağdat'ta önemli bir entelektüel figür olarak hayatını sürdüren Yahyâ, kendisinden önceki Hristiyan yazarlara göre daha felsefi bir yol izlemiştir.²⁰ Felsefeci kimliği yazdığı eserlerde de ön plana çıkmış, kendi döneminde

¹⁷ Ebû Râita, *Ebû Râita el-Tikritî ve risâlatuhu*, 68 - 70.

¹⁸ Ebû Râita, *Ebû Râita el-Tikritî ve risâlatuhu*, 74 - 75.

¹⁹ Sidney Griffith, "Faith and Reason in Christian Kalam. Theodore Abû Qurrah on Discerning the True Religion", *Christian Arabic apologetics during the Abbasid period (750-1258)*, (ed. Samir Khalil Samir ve Jorgen Nielsen), Leiden: Brill, 1994, s. 5. Sandra Toenies Keating, *Defending the "People of Truth" in the Early Islamic Period: The Christian Apologies of Abû Râitah*, Brill, Leiden, 2006, s. 34.

²⁰ Hayatı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Yahyâ ibn 'Adî, *The Reformation of Morals / Yahyâ ibn 'Adî: A Parallel English-Arabic Text Translated and Introduced by Sidney H. Griffith*, (nsr. Sidney Griffith), Brigham Young University Press, Utah, 2002, ss. xiv - xxviii.

felsefeciler ve gelenekçiler arasındaki gerilimde felsefecilerin safında yer alarak bu konuda bir risale kaleme almıştır.²¹ Eserlerinin daha çok felsefi konulara eğilmesi nedeniyle kullandığı dil de felsefi bir niteliktedir. Yahyâ'nın polemik karakter taşımayan eserlerinde kullandığı Arapça metinlerin dilleri, türleri ve içerikleri itibarıyla çok fazla dini ifade ve terimler içermez. Öyle ki, kendisine nispet edilen ahlak risalesi *Risâle fî Tehdîb el-ahlâk* daha önce birçok defa Câhiz (ö. 255/868), İbnu'l Heysem, (ö. 432/1041) Muhyiddîn ibn Arabî (ö. 638/1240) gibi farklı Müslüman yazarlara atfedilmiştir.²²

Özetle, bu gruptaki yazarların eserlerini incelediğimizde Arapça'yı çağdaşları olan Müslümanların Hristiyanlığa yönelttikleri eleştirilere cevaben dindashları için teolojik eserler kaleme almak gibi pratik bir fayda için kullandıklarını görüyoruz. Kullandıkları dil ve eserlerinin içeriği mensubu oldukları yeni toplumun dini inancının etkilerini yansıtmaktadır. Yazarlar teolojinin konularını açıklarken o dönemin Müslümanlarının temel kelim tartışmalarına atıfta bulunarak kendi dini doktrinlerine yöneltilen eleştirilere bir anlamda cevap vermektedirler. Bu entelektüel çaba, temel Hristiyan doktrinlerinin yeniden yorumlanıp, o dönem İslam egemenliği altında yaşayan Hristiyanların anlayacağı ve ikna olacağı şekilde Arap diline tercümesi şeklinde değerlendirilebilir. Bu yazarların eserlerinde Arapça'nın İslam'ın kutsal kitabının dili olması sebebiyle bu din ile bağlantısına dair açık ya da üstü kapalı herhangi ifadeye rastlanmamaktadır.

3. Arapça Belîğ Eserler Kaleme Alan Yazarlar

Bazı Hristiyan yazarlar çok erken tarihlerden itibaren Arapça "belîğ" eserler kaleme almaya başladılar. Örneğin günümüzde "En Erken Arapça Apoloji" olarak bilinen *Fî Teslîs Allâh el-Vâhid* başlıklı anonim eserin giriş kısmı Mekki surelere benzer şekilde secî usulünde kompoze edilmiştir.

Eser genel olarak Müslümanların eleştirilerine hedef olan temel Hristiyan doktrinleri Teslis ve Enkarnasyon konularını işler. Eserin giriş bölümü aşağıdaki

²¹ Risalenin neşri için bk. Gerhard Endress, "Maqâlat Yahyâ Ibn 'Adî ibn Hamîd ibn Zakariyyâ fî tabyînal-faşl bayna şinâ'atay al-mantîq al-falsafî wa-l-naḥw al-'arabî", *Journal for the History of Arabic Science*, 1978. sayı 2, ss. 181-193.

²² Sindy Griffith, "The 'Philosophical Life' in Tenth Century Baghdad: The Contribution of Yahyâ Ibn 'Adî's Kitâb tahdhib al-akhlâq", *Christians at the Heart of Islamic Rule: Church Life and Scholarship in 'Abbasid Iraq*, (ed. David Richard Thomas), Brill, Leiden, 2003, s. 132.

örnekte olduğu gibi Tanrı'yı öven bir kısım dualardan oluşur ve Kur'anî ifadeler içerir.

Ente erḥamu'r-râhimîn

'Alâ'l 'arşi isteveyte²³

Sen merhametlilerin merhametlisisin.

Arş-ı âlâya istiva ettin.

Bu ifadeler Kur'an'ın Taha suresi 5. ayetindeki "Rahman arşın üzerine istiva etti" ifadesini hatırlatmaktadır. Burada yazarın ilk cümlede Allah'ın "Rahman" sıfatı üzerine vurgu yapması da bu anlamda okuyucuyu bir sonraki ifadeye hazırlar niteliktedir. Bu anlamda yazarın Kur'an'daki anlatıma aşına olduğunu görüyoruz. İlk cümlede yazarın yaratıcıyı Kur'an'da ifade edildiği şekilde Arapça "erḥamu'r-râhimîn" şeklinde tasvir etmesi de bu bağlamda dikkat çekicidir.

Benzer şekilde yazar Kitab-ı Mukaddes'te ismi geçen önemli şahıslardan ve peygamberlerden bahsederken de Kur'anî bir dil kullanır. Örneğin Hz. Adem'in yaratılışını anlatırken "Şümme eskennêhu'l-cenneh"²⁴ ifadesini kullanır. Bu ifade Bakara Suresi 35. ve Araf suresi 19. ayetlerinde kullanılan "Yâ Âdem üskün ente ve zevcûke el-cenneh" "Ey Âdem sen ve eşin cennete yerleşin" ifadelerini hatırlatmaktadır. Hz. İsa'dan bahsederken de yazar birçok Kur'anî ifadeye başvurur. Mesela "Allah kendi kelimesi ve nurunu insanlara rahmet ve rehber olarak gönderdi"²⁵ ifadesi de yine Kur'an'da Hz. İsa'yı Allah'ın kelimesi²⁶, rahmeti²⁷ olarak tasvir eden ayetlerle paralellik arz etmektedir. Ayrıca burada İncil'i rehber ve nur olarak tasvir eden Maide suresi 56. ayetinin de bir yansımasını görüyoruz.²⁸ Samir Khalil eserin özellikle giriş kısmının Hristiyan bir çevreden geldiğine dair hiçbir işaret olmadığını ifade eder ve bu tarzın yazarın üzerindeki İslam etkisinin bir göstergesi olduğunu söyler.²⁹

Secî usulünde kaleme alınmış olan eserlerin en gelişmiş ve sembolik örneğini 10. yüzyıl sonlarında "Nasturî" bir Hristiyan tarafından kaleme alınmış

²³ Samir, "The Earliest Apology", s. 68.

²⁴ Samir, "The Earliest Apology", s. 77.

²⁵ Samir, The Earliest Apology, ss. 75 - 76.

²⁶ el-Nisa, 4/ 171.

²⁷ el-Meryem, 19/21.

²⁸ Samir, "The Earliest Apology", ss. 75 - 76.

²⁹ Samir, "The Earliest Apology", s. 69.

olan Kitâbu'l-Mecdel oluşturur.³⁰ Yedi ana bölümden oluşan eser Hristiyan teolojisinin temel doktrinleri Teslis ve Enkarnasyondan Kilise tarihine, Hristiyanlığın ahlaki meselelerinden Yahudi şeriatının reddine oldukça geniş bir içeriğe sahiptir. Arap dilinde kaleme alınmış ilk teolojik ansiklopedi olma özelliğini taşıyan eser baştan sona secî usulünde kaleme alınmıştır. Bazı istisnalar dışında yazar takip ettiği bu tarzı eserin sonuna kadar devam ettirir. Bo Holmberg, Kitâbu'l-Mecdel'in 2. bölümünün "zürve" başlıklı ilk kısmının linguistik yönlerini incelediği makalesinde morfoloji, sentaks, fonetik ve kafiye gibi unsurlar dikkate alınmadan eserin tam olarak anlaşılamayacağını ifade eder. Kitâbu'l-Mecdel'in 2. bölümün ilk faslı aşağıdaki ifadelerle başlar:

Zürvetu'l-îmani tev'hîd Allah el-mevcûdu'l-hayyu'n-nâtik

Bâr'û's-semâvâtî ve'l-erdi ve mubdi'î's-sâira'l-halâik

Münşi' el-berâye bi'l-nî'meti ve'l-faḍl

Mubdi' el-eşyâ bi'l-hikmeti ve'l-'adl³¹

İmanın zirvesi var olan, yaşayan, kelim sahibi Allah'ın birliğidir.

[O ki] Yeri ve göğü yoktan var eden, bütün canlıların yaratıcısıdır.

³⁰ Eserin yalnızca bazı bölümleri neşredilmiştir. Neşredilen bölümlerin listesi için bkz. Mark Swanson, "Kitâb al-Majdal", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas, Alex Mallet), Brill, Leiden, 2010, II, ss. 629 – 632. Eserin bazı nüshaları 'Amr ibn Mattâ'ya atfedilirken, kilise tarihini ihtiva eden beşinci bölüme ait bazı nüshalarında 12. yüzyılda yaşamış olan Mâri ibn Süleyman'ın ismi geçmektedir. Georg Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur* adlı eserinde daha önceki yazarlar Assemani, Henrico Gismondi ve Gustav Westphal'in ifadelerine dayanarak eseri 12. yüzyılda yaşamış olan Mâri ibn Süleyman'a atfetmiştir. Buna göre 'Amr ibn Mattâ 14. yüzyılda Kitâbu'l-Mecdel'i model olarak beş bölümlik *Esfârû'l-esrâr* isimli eseri kompoze etmiştir. Bu eser 14. yüzyılda yaşamış olan Salîba ibn Yuhanna isimli bir rahip tarafından intihal edilerek günümüze ulaşmıştır. Bo Holmberg "A Reconsideration of the Kitab al-Magdal" başlıklı makalesinde bu teorenin yazmalardaki bilgilerle çeliştiğini ifade eder. Eserin en eski yazma nüshalarında 'Amr ibn Mattâ'nın ismi geçerken, Mâri ibn Süleyman'ın ismi sadece kilise tarihi ile ilgili bölümde birinci tekil şahıs formunda zikredilmiştir. Bunun yanında yazar yaptığı bazı alıntılarda 10. yüzyılda yaşamış olan Hristiyan yazarlardan "çağdaşlarımız" şeklinde bahsetmiştir. Yazmalardaki atıfları ve bu ifadeleri dikkate alarak yaptığı değerlendirmede Holmberg Kitâbu'l-Mecdel'in 'Amr ibn Mattâ tarafından 9. yüzyıl sonları ile 10. yüzyıl başlarında kaleme alındığını, Mâri ibn Süleyman'ın eserin kilise tarihi ile ilgili bölümünü tamamlayan kişi olduğunu, Salîba ibn Yuhanna'nın ise 14. yüzyılda Kitâbu'l-Mecdel'i model olarak kendi eseri *Esfârû'l-esrâr*'i yazdığını belirtir. Günümüzde Kitâbu'l-Mecdel'in yazarı ve tarihi ile ilgili akademik çevrelerde kabul gören teori Holmberg'e ait olan teoridir. Kitâbu'l-Mecdel *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History* isimli ansiklopedik eserin 900 – 1050 tarihleri arasındaki periyodu kapsayan II. cildinde yer almıştır. Burada 'Amr ibn Mattâ Kitâbu'l-Mecdel'in muhtemel yazarı olarak zikredilmiştir. Bu nedenle bu makalede yazar ve eserin tarihi ile ilgili Holmberg'ün teorisi temel alınmıştır. Georg Graf'ın teorisinin için bkz. Georg Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*. c. 3. Biblioteca Apostolica Vaticana, 1947, 200, 216 – 217. Graf'ın tepisinin detaylı analizi ve Holmberg'ün değerlendirmesi için bkz. Bo Holmberg "A Reconsideration of the Kitab al-Magdal" *Parole de l'Orient: Revue Semestrielle des Études Syriaques et Arabes Chrétiennes: Recherches Orientales: Revue D'études et de Recherches sur les Églises de Langue Syriacque*, sayı 18, 1993, ss. 255 – 273. *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*'deki madde için bkz. Swanson, "Kitâb al-Majdal", ss. 627–632.

³¹ Bo Holmberg, "Language and Thought in Kitab al-majdal, bab 2, fasl 1, al-Dhurwa", *Christians at the Heart of Islamic rule: Church Life and Scholarship in 'Abbasid Iraq*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden, 2003, s. 166.

[Kendisi] Yaratılmışları fazlı ve nimeti ile ortaya çıkaran

Her şeyi hikmet ve adalet ile yaratandır.

Bu cümlelerde dize sonlarındaki kafiyeli ifadeler seci usulünün en temel unsuru olarak dikkat çekmektedir. Bunun dışında son iki cümle aynı hece sayısına sahiptir. Cümle yapısı bakımından her iki cümle de izafet tamlaması ile başlayıp “bi” harfi cerri ile devam etmiştir. Bütün bunların dışında ilk cümledeki kelimeler morfolojik açıdan takip eden cümledeki kelimeler ile paralellik gösterir. Arapça ifadedeki “Mübdî” kelimesi “Münşî” ile, “bi’l-ḥikme” ifadesi “bi’n-nîme” ifadesi ile, “ve’l-’adl” ifadesi “ve’l-faḍl” ifadesi ile aynı ritim ve tınıya sahiptir.³²

Bo Holmberg yazısında eserde Kur’anî kelime ve ifadelerin kullanımının oldukça yaygın olduğunu ifade eder ve yazarın ilahi sıfatlara “esmâ’ül-hüsna” şeklinde atıfta bulunmasını örnek gösterir. Bu ifadenin geçtiği bölümde el-kavî, el-ḥakîm, el-’alîm, el-ḡanî, el-kâdir, er-raḥmân, şeklinde yazar tarafından zikredilen sıfatların bir çoğunun İslam geleneğinde “esmâ’ül-hüsna” başlığı altında sınıflandırılan Allah’ın isimlerinden olması yazarın Müslümanların bu konudaki söylemlerini bildiğine işaret etmektedir.³³ ‘Amr’ın eserde “esmâ’ül-hüsna” ifadesini, Kur’andaki Arapça ifadeye paralel olarak “lehu’l-esmâ’ül-hüsna” şeklinde kullanması dikkat çeken bir başka husustur.³⁴ Kur’an’da “esmâ’ül-hüsna”nın zikredildiği dört ayetten üçünde ifade Arapça olarak bu şekilde zikredilmiştir.³⁵

Holmberg gibi, *Bibliographic History of Christian Muslim Relations* isimli ansiklopedik eserde Kitâbu’l-Mecdel maddesini yazan Mark Swanson da ‘Amr ibn Mattâ’nın kullandığı dilin Kur’anî ifade ve terimler açısından zengin olduğunu belirtir.³⁶ Bu noktada sorulması gereken soru her iki Batılı yazarı da eserin dili ile ilgili böyle bir yorum yapmaya iten sebebin ne olduğudur.

Kitâbu’l-Mecdel’in yazma nüshaları incelendiğinde Holmberg ve Swanson’ın neden böyle bir izlenim edindiği daha net anlaşılmaktadır. Eserin Bibliothèque Nationale de France’da bulunan en eski nüshası kafiyeli bir şekilde “Bismillâhirraḥmânirraḥîm ve’l-kuvvetu billahi ‘aliyyi’l-aẓîm” ifadesi ile başlar.

³² Holmberg, “Language and Thought”, s. 166.

³³ Holmberg, “Language and Thought”, s. 170 – 171.

³⁴ ‘Amr ibn Mattâ, Kitâbu’l-Mecdel, Bibliothèque Nationale de France, Manuscrits Arabes, Manuscrits Crétiens, Arabe 190, 39a. Eserin bu nüshası kütüphane kataloğunda Mâri ibn Süleyman’a atfedilmiştir ve bu şekilde kayıtlıdır.

³⁵ el-Araf, 7/180, el-Isra, 17/110, el-Haşr, 59/24, el-Taha, 20/8.

³⁶ Mark Swanson, “Kitâb al-Majdal”, s. 630.

Besmele'nin Kur'an'daki surelerin başında kullanılan bir başlangıç tümcesi olduğu açıktır. Ortaçağ'da Hristiyanlar zaman zaman bu ifadeyi eserlerinin başlangıcında kullansalar da genellikle yanına eserin Hristiyan bir yazara ait olduğunu belirtmek amacıyla haç gibi bir sembol koyarlardı. Bazı Hristiyanlar eserlerinin başında Kur'an kaynaklı olan bu ifadeyi kullanmak yerine Hristiyanlığa uyarladıkları "Bismi'l-eb ve'l-ibn ve rûhu'l-kuds" ifadesini kullanmayı tercih ediyorlardı.³⁷ Kitâbu'l-Mecdel'de kullanılan besmelenin başında ya da sonuna eserin Hristiyan bir yazara ait olduğunu belirtecek herhangi bir işaret yoktur. Besmeleyi takip eden ifade bir çok Müslümanın günlük hayatta kullandığı, "la havle ve lâ kuvvete illâ billahî'l-'aliyyî'l-'azîm" ifadesini çağrıştırmaktadır.³⁸ Bu noktada yazarın besmelenin İslami bir ifade olduğunun farkında olup olmadığı sorulabilir. Eserin ikinci bölümünün son kısmında 'Amr ibn Mattâ Müslümanların Kur'an'a "Bismillâhırraḥmânırraḥîm" şeklinde başladıklarını belirterek bu ifadenin Kur'an kaynaklı olduğunu açıkça ifade eder:

Müslümanlar Kur'an'larına *Bismillâhırraḥmânırraḥîm* ile başlarlar. [Onlar bu şekilde] hipostazların sayısında hiçbir eksiltme ya da artırma yapmadan zikrederken, Tanrı'nın bir olduğunu söylerler. Bu ifadede üç farklı sıfat, tek bir Tanrı'yı ifade etmek için bir araya gelmiştir.³⁹

Burada 'Amr açıkça besmelenin kaynağının Kur'an olduğunu söylerken, kendisinden önceki Hristiyan yazarların Teslis'i açıklarken kullandıkları sıfatlar polemigine atıfta bulunmaktadır. Bu noktada kendisi eserine Hristiyanların daha yaygın kullandıkları "Bismi'l-eb ve'l-ibn ve rûhu'l-kuds" ifadesi yerine İslami olduğunu bildiği "Bismillâhırraḥmânırraḥîm" ile başlamıştır.

Eserin bölüm başlıkları incelendiğinde yine yazarın İslami terimleri kullanmaktan çekinmediğini görüyoruz. Örneğin ahlakî konuların işlendiği "el-Meşâbih" başlıklı bölümün ilk alt bölümü "Taḳvâ" şeklinde isimlendirilmiştir.⁴⁰ Aynı bölümde yazar ahlaklı bir yaşam tarzının Tanrı'nın buyruklarına uymak ile gerçekleşeceğini anlatırken "Vallâhu lem ye'mûru bi'l-faḥşâ ve lâ yuḥibbu men ya'melu'l-sû'" (Allah ahlaksızlık emretmez ve kötülük yapanları sevmez) ifadesini

³⁷ Karin Almladh, "The "Basmala" in Medieval Letters in Arabic Written by Jews and Christians" *Orientalia Suecana*, sayı59 (2010), s. 56.

³⁸ Buhârî, "Kitâbu'd-Daavât", 67, Hadis No: 6347.

³⁹ 'Amr ibn Mattâ, *Kitâbu'l-Mecdel*, 85a.

⁴⁰ 'Amr ibn Mattâ, *Kitâbu'l-Mecdel*, 152b.

kullanır.⁴¹ Bu cümlelerin ilk kısmı Kuran'daki "İnnallahe lâ ye'müru bi'l-faḥṣâ" ayeti ile neredeyse aynıdır.⁴² Genel olarak bu örnekler değerlendirildiğinde Batılı yazarların neden eserin dilindeki Kuran etkisini vurguladıkları anlaşılmaktadır.

Beliğ Arapça ile yazılan teolojik eserlere bir başka örnek olarak 10. yüzyıl sonlarında yaşamış olan Melkâî piskopos Süleyman el-gazzî'nin (ö. 1027'ten sonra) *Divân*'ı örnek gösterilebilir. Farklı teolojik konuların işlendiği uzunluğu üç bin satırı geçen bu eser doksan yedi kasideden oluşur. Yazar genel olarak eserde türe ait bütün vezinleri kullanır ancak sık sık vezni bozacak şekilde yerel ifadelerle yer verir. Benzer şekilde eserde konular da çok hızlı bir şekilde değişir. Eserde Melkâîyye doktrinlerinin doğruluğu hem Hristiyan gruplara karşı hem de Müslümanlara karşı onların inanç esaslarındaki yanlışlar ortaya konarak savunulur. Özellikle *Kitab-ı Mukaddes*'te Musa peygamber ve Meryem ile ilgili hadiseleri aktarırken Müslümanlara aşına olacak Kur'anî ifadeler kullanır. Bir Hristiyan tarafından kaleme alınmış bilinen ilk teolojik şiir olma özelliği taşıyan *Divan*'ın en eski nüshası 15. yüzyıla aittir. Kırktan fazla yazması bulunan bu eser iki defa neşredilmiştir.⁴³

Genel olarak Hristiyanların ürettiği belîğ Arapça eserlere bakıldığında, bu eserlerin bir başka ortak özelliği olduğu görülmektedir. Bu metinler Kur'an'dan alınmış birçok ifade ve terim içermektedir. Bu durum Hristiyan yazarların Arapça'nın İslam dininin kutsal kitabı ile olan bağlantısının farkında olduklarının bir göstergesidir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu eserlerdeki Kurani dil Batılı araştırmacılar tarafından da fark edilmiştir.

Scott Bridger Arapça secî usulünde kaleme alınmış en erken anonim apolojetik eser ile ilgili yaptığı değerlendirmede yazarın metinde sık sık Kur'an'î ifadeler kullanmasının amacının dinleyiciler üzerinde Kur'an'ın bıraktığı duygusal etkiyi bırakmak olduğunu ifade eder.⁴⁴ Bu gruptaki yazarların eserlerini belîğ bir dille kaleme alırken, Kur'anî terim ve ifadeleri yoğun olarak kullanmaları, Müslümanlar tarafında dillendirilen Kur'an ile standart Arapça'nın yakın ilişkisinin farkında olduklarının açık bir göstergesidir.

⁴¹ 'Amr ibn Mattâ, *Kitâbu'l-Mecdel*, 154a.

⁴² el-Araf, 7/28

⁴³ Samuel Noble, "Sulaymân al-Ghazzî", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas, Alex Mallet), Brill, Leiden, 2010, II, 618 – 619.

⁴⁴ Scott Bridger, *Christian Exegesis of the Qur'an*, Pickwick Publications, Oregon, 2015, s. 100.

4. Arapça'nın Üstünlüğünü Reddeden Yazarlar

Bu dönemde eser üreten Hristiyan yazarlar arasında Arapça'nın mükemmelliği ve diğer dillere olan üstünlüğü söylemlerine açıkça karşı çıkanlar da olmuştur. Nusaybinli İliya'nın (ö. 1046) vezir Ebû Kâsim el-Hüseyin ibn Ali el-Mağribî ile 1026 ve 1027 yılları arasında yaptığı çeşitli görüşmelerin kaydını içeren eseri *Kitabu'l-Mecâlîs*'in altıncı bölümünde bu konu detaylı olarak apolojetik bağlamda tartışılmıştır. Eserin bu bölümü Arapça'nın gramer, sentaks, kelime zenginliği ve yazı stilleri gibi birçok hususta Süryanice ile karşılaştırılması konusuna odaklanmıştır.⁴⁵ Esasen, Hristiyan inanç esaslarının tartışıldığı apolojetik bir karakterdeki *Kitabu'l-Mecâlîs*'te böyle bir bölümün olması Arap dilinin üstünlüğü söyleminin dönemin Müslüman ve Hristiyan entelektüelleri arasında bir tartışma hususu olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Tartışma vezirin “Sizde de Müslümanlar'da olan ilimlerden var mı” şeklindeki sorusuyla başlar. İliya'nın Müslümanların sahip olduğu ilimlerden birçoğunun Süryanice'den tercüme edildiğini söylemesiyle münazara Arap dili ile Süryanice'nin karşılaştırılmasına evrilir.⁴⁶ Görüşme daha çok “monolog” tarzında devam eder, vezir soru soran taraf, İliya ise cevap verendir.

Vezir İliya'dan Arapça gramer ile Süryanice grameri karşılaştırmasını istediğinde İliya Süryanice gramerin Arapça gramere göre daha güzel ve faydalı olduğunu ifade eder. Bunun üzerine vezir İliya'ya fâil ile mef'ûl'u nasıl ayırt ettiklerini sorar. İliya Süryanilerin karışıklık olması ihtimali ortaya çıktığında mefulun önüne “lam” harfi eklediklerini ifade eder.⁴⁷ Burada İliya açıkça Süryanice'nin Arapça'ya göre daha sarîh bir dil olduğunu ifade etmektedir. Eserin ilerleyen bölümlerinde kendisinin son derece ileri düzeyde Arapça ve Süryanice gramer bilgisine sahip olduğu net bir şekilde gözlemlenebilir.

Yine bir başka karşılaştırma konusu her iki dilde metafor kullanımıdır. Vezir kendisine Süryanice'de mecaz kullanımının yaygın olup olmadığını sorduğunda, İliya zaruret olmadıkça kullanmadıklarını, bunu kendilerince

⁴⁵ Eserin yakın bir zamanda yayınlanan edisyonu ve Rusca tercemesi için bkz. Nusaybinli İliya, *Книга собеседований Илии, митрополита Нисивина, с везиром Абū-л-Қасимом ал-Хусайном ибн 'Али ал-Мағрибī и Послание митрополита Илии везиру Абū-л-Қасиму / Kitābu'l-Mecālîs li-Mār Iliyyā muṭrān Nuṣaybīn ve'r-Risāletuhu ilā'l-vazīru'l-kāmil ebī'l-Qāsim el-Huseyn ibn 'Alī el-Mağribī / Liber sessionum sive disputatio inter Eliam metropolitan Nisibenum et vezirum Abū 'l-Qāsim al-Husayn ibn 'Alī al-Mağribī et Epistola eiusdem Eliae Nisibeni ad vezirum Abū 'l-Qāsim* (nsr. Ve terc. Nikolai Seleznyov), Grifon, Moskova, 2017/8, s. 210 + ٢٦٨.

⁴⁶ İliya, s. 105- 106.

⁴⁷ İliya, s. 109.

konuşanın dili kullanma açısından zayıflığını gösterdiğini ifade eder. Vezir bu cevaba “Eğer mecaz kullanımı bir eksiklik ise o halde neden Kur’an’ın büyük bölümü mecaz içerir?” şeklinde karşılık verir. İliya Kur’an’daki mecaz hususunda konuşmak istemediğini belirterek bu konuda vezirden izin ister.⁴⁸ Burada Müslüman vezirin Kur’an’dan delil getirmesi şüphesiz onu Arap edebiyatının en mükemmel örneği ve Allah’ın sözü olarak görmesinin bir neticesidir.

İliya da Hristiyan olmasına rağmen münazara esnasında zaman zaman argümanlarını Kur’an’dan ve İslami ilimlerden örnekler vererek açıklar. El-Mağribî, Süryanice alfabenin güzellik, doğruluk ve fayda açısından Arap harfleri ile karşılaştırılmasını istediğinde İliya Süryanice harflerin noktasız olması, birbirine daha az benzemesi sebebiyle Arapça alfabeden daha kullanışlı olduğunu söyler. Bu noktada Arapça yazıda birbirinden sadece nokta farkı ya da sayısı ile ayrılan bütün Arapça harfleri sıralar. Bu benzerlikler sebebiyle Kur’an kıraatinde farklılıklar olduğunu ifade ederek kıraat-i seb’a meselesine atıfta bulunur. Burada Kur’an’da kıraat farklılıkları olan ayetlerden örnekler verir. Okuyuşların hangi imama ait olduğunu belirtmez ancak sure isimlerini ve ilgili ayetleri zikretmekle yetinir.⁴⁹ Yine de bir Hristiyan entelektüel olarak İliya’nın okuyuşlar hakkında bu derinlikte bir bilgiye sahip olması ve bunu kendi görüşünü desteklemek için kullanması dikkat çekicidir.

İliya’nın Arapça ile Süryaniceyi karşılaştırırken yaptığı değerlendirmelerde kendisinin her zaman Süryanicenin üstünlüğünü vurgulama eğiliminde olduğunu ve sübjektif değerlendirmelerde bulunduğunu açıktır. Ancak aynı zamanda eserde tam yedi yerde Araplardan bahsederken birinci tekil şahıs kullanmıştır. Kendisini “Arap” olarak tanımlayıp, eserini Arap dilinde kaleme almış olmasına rağmen el-Mağribî’ye karşı Süryanice’nin Arapça’ya olan üstünlüğünü savunması onun bu yaklaşımının ardında apolojetik bir motivasyon olduğunun göstergesidir.⁵⁰

Arap dilinin en belîğ dil olduğu, Kur’an’ın bu dilin en güzel örneği olduğu kabulüne en açık eleştiri 9. yüzyılda halife Me’mun’un sarayında kaleme alındığı düşünülen “Kindî Risalesi” ya da “Kindî’nin Savunması” olarak bilinen eserde dile

⁴⁸ İliya, s. 125- 126

⁴⁹ İliya, 130- 168

⁵⁰ Tartışmanın apolojetik yönlerinin detaylı bir değerlendirmesi için bkz. David Bertaina, “Science, Syntax, and Superiority in Eleventh-Century Christian-Muslim Discussion: Elias of Nisibis on the Arabic and Syriac languages” *Islam and Christian-Muslim Relations*, 2011, sayı 22, s. 197 – 207.

getirilir. Risalenin yazarına dair meşhur Hristiyan Kinde kabilesine mensup olması ve 'Abdu'l-mesih ebü İshak el-Kindî müstear ismi dışında elimizde çok fazla bilgi yoktur. Eseri kendisini İslam'a davet eden Abdullah bin İsmail el-Hâşimî ismiyle bilinen bir Müslümanın mektubuna cevap olarak, onun İslam ile ilgili iddialarına yanıt vermek ve kendisini Hristiyanlığa geçmeye ikna etmek için yazmıştır. Eserde Kur'an'ın dili ile ilgili aşağıdaki eleştiriler dile getirilir:

Şimdi bana [Kur'an ayetini kastederek] efendinin "Eğer bütün insanlar ve cinler bir araya gelse de, bir kısmı bir kısmına yardım etse de, Kur'an'ın bir benzerini getirmeleri mümkün değil" ifadesinden haber ver.⁵¹ Eğer Arapça'dan daha belîğ bir dil olup olmadığını sorarsan, bizim cevabımız "evet" olur. Grekçe Yunanlılar için, Zend İranlılar, Süryanice Edessa ve Suriye halkı için, Kudüs İbranicesi Yahudiler için en belîğ dildir. Aslında her dil kullanıcılarına diğer dillerden daha belîğ görünür. Her dilde kullanıcıların iletişim kurduğu sana yabancı gelen ifadeler vardır, tıpkı senin Arapça'nın onlara yabancı gelmesi gibi.⁵²

Kindî Kur'an'ın dilinin Arap belagatının en mükemmel örneği olduğu kabulünü de reddeder ve Arap dilinde bu usulde yazılmış birçok şiirsel metin olduğunu ifade eder. Ona göre bu şiirlerin içerikleri daha anlamlı dilleri daha belîğ iken Kur'an'daki sureler anlamsal olarak bir bütünlükten uzaktır.⁵³

Her iki yazarı değerlendirdiğimizde, İliya'nın Kur'an'ın belagatinin üstünlüğünü kabul edip ondan örnekler verirken Kindî'nin bunu kabul etmediğini görüyoruz. Yazarların ikisinin de Arap dilinin üstünlüğünü eleştirmelerine rağmen Arapça eser vermiş olmaları dikkat çekicidir. Yazarlar Arapça'nın Kur'an ile bağlantısının farkındadır. Kindî'nin ifadelerinde hem Arap dilinin üstünlüğü iddiası hem de Kur'an'ın bunun en mükemmel örneği olduğu kabulünü eleştirmesi yine Arap dilinin Hristiyanlar tarafından İslam'ın kutsal kitabı ile yakından ilişkili görülmesinin bir ifadesidir.

Hristiyan yazarlar bu rahatsızlıklarını Süryanice yazdıkları eserlerde de dile getirmişlerdir. Örneğin, 9. yüzyılda yaşadığı düşünülen Tikrit'li Anthony Arapların Arapça'nın diğer bütün dillerden daha üstün olduğu iddialarından şikâyet

⁵¹ 17/ el-İsra: 90.

⁵² 'Abdu'l-Mesih el-Kindî, *Risâle 'Abdullâh bin İsmâ'il el-Hâşimî ilâ 'Abdu'l-Mesih bin İshâk el-Kindî yad 'ûhu bihâ ilâ'l-İslâm ve-risâlat 'Abdu'l-Mesih ilâ'l-Hâşimî yaruddu bihâ 'aleyhi ve-yed 'ûhu ilâ'l-Nasrâniyye*, (nsr. Anton Tien), Turkish Mission Aid Society, 1885, s. 85.

⁵³ el-Kindî, *Risâle*, s. 86 – 87.

eder. Eserinin 5. bölümünde bazılarının Süryanice'yi yetersiz, kapsama alanı dar ve zayıf bir dil şeklinde tasvir etmelerinin yanlışlığını göstermek ve Süryanice'nin mükemmelliğini ispatlamak için kaleme aldığını ifade eder.⁵⁴ Aynı şekilde daha geç bir dönemde yaşamış olan Abdišo bar Brikha (o. 1318), Arapça'daki makâmat formunda Süryanice kompoze ettiği eserinde bazı Arapların Süryanice'yi zayıf, kaba ve duygusuz olarak tanımladıklarını ifade eder ve kendisinin bu eseri bu iddialara cevap olarak kaleme aldığını dile getirir. Aynı yazar Yeni Ahit'i secî usulünde Arap diline tercüme etmiştir ⁵⁵ Bahsedilen her iki örnekte de yazarlar "Araplar" şeklinde ifade ettikleri Müslümanların kendi dillerine yönelttikleri eleştirilerden açıkça bahsetmişler ve yazdıkları Süryanice eserleri bu eleştirileri çürütmek için kaleme aldıklarını ifade etmişlerdir.

Yazarların Arapça kullanımına olan farklı yaklaşımlarının ardındaki muhtemel sebebe geçmeden önce, ilk milenyumun sonu itibarıyla ortaya çıkan, İslam etkisinin Hristiyan dünyasında başta literatür olmak üzere mimari gibi birçok alanda kendisini baskın olarak hissettirdiği, günümüz araştırmacıları tarafından "Süryani Rönesansı" olarak adlandırılan akıma dikkat çekmek faydalı olabilir. 11. ve 13. yüzyıllar arasındaki süreci kapsayan bu dönemde ortaya çıkan Süryanice eserlerin içeriğinde ve dilinde egemenliği altında yaşadıkları Arap ve İslam kültürünün etkisi açıkça görülmektedir. Bu etkinin bir neticesi olarak Arapça bilimsel ve felsefi eserler Süryanice'ye tercüme edilmiş, Arap dilinde secî usulü ve recez gibi şiir türleri Süryanice eserlere uyarlanmış, Süryanice gramer Arapça gramer kuralları temel alınarak düzenlenmiştir. Dolayısıyla, Arapça ile tanışmak Hristiyan yazarların ürettiği hem Süryanice hem de Arapça eserlerde edebi anlamda bir çeşitlilik ve zenginliğe sebep olmuştur.⁵⁶ Süryani edebiyatı üzerinde görülen bu etki, Gallego'nun yazısında bahsettiği İber yarımadasındaki Yahudilerin İbranice'yi Arapça ile eşit bir konuma getirerek linguistik analizlere tabi tutmaları ve edebi dil olarak kullanmalarına benzemektedir.

⁵⁴ John Watt, "Guarding the Syriac Language in an Arabic Environment: Antony of Tagrit on the Use of Grammar and Rhetoric", *Syriac Polemic: Studies in Honour of Gerrit Jan Reinink*, (ed. Bekkum et al.), Leuven: Peeters, 2007, s. 138.

⁵⁵ Naoya Katsumata "The Style of the Maqâma: Arabic, Persian, Hebrew, Syriac", *Middle Eastern Literatures*, 2002, sy. 5, s. 122. Abdišo'nun Yeni Ahit tercumesi için bkz. Samir Khalil Samir, "Les prologues de l'évangéliste rimé de 'Abdishu' de Nisibe", *Proche-orient Chrétien*, 1981, sy. 31, 43-70. Samir Khalil Samir, "La Préface de l'évangéliste rimé de 'Abdishu' de Nisibe", *Proche-Orient Chrétien*, 1983, sy. 33, s. 19 – 33.

⁵⁶ Herman Teule, "The Syriac Renaissance" *The Syriac Renaissance*, (ed. Teule H.G.B., Fotesco Tauwinkl C., ter Haar Romeny R.B., van Ginkel J.J.), Peeters Publishers, Leuven, 2010, ss. 1 – 31.

Sonuç olarak bu grupta değerlendirilen yazarların kaleme aldıkları eserlerden ve kullandıkları argümanlardan Arapça'nın İslam ile olan bağlantısının çok net farkında oldukları anlaşılmaktadır. Arapça'nın üstünlüğü iddiasına karşı çıkmalarının temel nedeni de budur. Buna rağmen İliya ve Kindi'nin eserlerini Arapça kaleme almaları dikkat çekicidir.

5. Hristiyan Yazarların Farklı Yaklaşımlar Sergilemesinin Ardındaki Muhtemel Sebep

Görüldüğü gibi Arapça eser veren Hristiyan yazarlar dili kullanma açısından farklı yaklaşımlar göstermişlerdir. Bu yazarlardan ilk grupta değerlendirilenlerin eserlerinden Arapça'nın İslam dini ile olan bağlantısı hakkında bir farkındalığa sahip olup olmadıklarına dair bir çıkarımda bulunmamız mümkün değildir ancak Arapça belâğ eserler kaleme alan yazarlar ile Arapça'nın üstünlüğüne açıkça karşı çıkan yazarların Arapça ile İslam dini arasındaki ilişkinin farkında oldukları açıktır.

Sidney Griffith, İslam egemenliği altında yaşayan Hristiyanların apolojetik kaygılarının ürettikleri eserlerin içeriği ve kurgusunda kendisini çok net gösterdiğini ifade eder. Buna göre, o dönem eser üreten Hristiyan yazarlar, Hristiyan okuyucu kitlesi için kaleme aldıkları teolojik eserlerin içeriğinin özellikle kelmacılar tarafından Hristiyan doktrinlerine yöneltilen eleştirilere göre düzenlemişlerdir. Bu eserlerin birçoğu Allah'ın birliğini tartışarak başlar, Teslis ve Enkarnasyon doktrinlerinin açıklamasını takiben kurtuluş doktrini ve bazı Hristiyan uygulamalarının savunması ile biter. Bu makalede ilk kategoride değerlendirilen Arapça'yı pratik amaçlarla benimseyip kullanan Hristiyan yazarların Teslis inancını Arapça'da Allah'ın sıfatları tartışması bağlamında açıklamaları da yine bu etkinin bir neticesidir.⁵⁷

İslam toplumunda Arapça'nın Kur'an'ın dili olması sebebiyle üstün ve mükemmel dil olduğuna dair güçlü bir algı ve söylem olduğunu görüyoruz. Bu algı kendisini Müslüman yazarların eserlerinde gösterdiği gibi Hristiyan yazarların eserlerinde de göstermektedir. Dolayısıyla Arapça eserler kaleme alan Hristiyanların bu söyleme kayıtsız kaldığını düşünmemiz söz konusu olamaz. Bu durum Arapça eser kaleme alıp, bu dilin üstünlüğünü reddeden yazarların söylemlerinde son

⁵⁷ Sidney Griffith, "Islam and The Summa Theologiae Arabica: Rabi' I, 264 AH" *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, sayı 13, 1990, s. 238.

derece açık bir şekilde görülmektedir. Arapça belîğ eserler kompoze eden grupta bulunan yazarların temelde bu dilin İslam dini ve Kur'an ile bağlantısının bilincinde oldukları eserlerinde kullandıkları Kur'anî ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu gruptaki yazarlar, diğerleri gibi Arapça'nın üstünlüğü söylemini eleştirmek yerine, Kur'an'ın dili olan Arapça'yı güzel ve etkili kullanarak kendi Hristiyan okurlarını etkileyecek şekilde Kur'an'ı çağrıştıran metinler kaleme almışlardır. Bütün veriler değerlendirildiğinde yazarların dile olan farklı yaklaşımlarının ardındaki temel etkenin Müslümanların Arapça ile ilgili söylemlerine bağlı olarak ortaya çıkan apolojetik kaygılar olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu dönem eser üreten Hristiyan yazarların eserlerinin bazılarının içeriği ve kurgusu, bazılarının dili ve üslubu, Müslümanların bu hususlardaki söylemlerinden etkilenmiş ve buna göre şekillenmiştir.

Sonuç

7. yüzyılda başlayan fetih hareketleriyle birlikte dünya üzerinde yaşayan Hristiyan topluluklarının büyük bir bölümü İslam egemenliği altına girdi. Fetihler neticesinde ortaya çıkan yeni durum Hristiyanlar için hem sosyo-politik anlamda hem de entelektüel anlamda yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Hristiyanlar fetihleri takip eden ilk yüzyıldan itibaren mensubu oldukları yeni imparatorluğun ortak dili olan Arapça'yı benimseyerek eserlerinde kullanmaya başladılar. Yaklaşık üç asır devam eden bu süreçte Hristiyanların Arap dilini benimseme noktasında farklı yaklaşımlar gösterdiği görülmektedir. Arapça'yı pratik amaçlarla benimseyenler, Arap dilinde belîğ eserler kaleme alanlar ve Arap dilinin üstünlüğüne açıkça karşı çıkanlar şeklinde genel olarak üç başlık altında incelenen Hristiyan yazarlardan belîğ Arapça eserler kaleme alanlar ile, Arapça'nın üstünlüğünü reddedenlerin İslam dünyasında yüksek sesle dile getirilen Arapça'nın İslam dini ile bağlantısının ve dillerden üstün olduğu söyleminin farkında oldukları görülmektedir. Bu farkındalık onların apolojetik kaygılarla Arapça'ya karşı yaklaşımlarını etkilemiştir.

Kaynakça

ʿAmmar el-Basrî. Kitâb el-burhân ve'l-kitâb el-mesâ'il ve'l-ecvibe. (nşr. Michel Hayek). Dâru'l-Meşrikul-Mektebe el-şarkıyye, Beyrut, 1977.

ʿAmr ibn Mattâ, Kitâbu'l-Mecdel, Bibliothèque Nationale de France, Manuscrits Arabes, Manuscrits Crétiens, Arabe 190.

Almbladh, Karin. "The "Basmala" in Medieval Letters in Arabic Written by Jews and Christians" *Orientalia Suecana*, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University, Uppsala, 2010, sayı 59, ss. 45 – 60.

Bertaina, David. "Science, Syntax, and Superiority in Eleventh-Century Christian-Muslim Discussion: Elias of Nisibis on the Arabic and Syriac languages" *Islam and Christian-Muslim Relations*, 2011, sayı 22:2, s. 197 – 207.

Bridger, Scott. *Christian Exegesis of the Qur'an*. Oregon: Pickwick Publications, 2015.

Briquel-Chatonnet, Françoise. "Tout commence à Édesse", *L'histoire*, sayı: 337, 2008, ss. 42 – 51.

Brock, Sebastian. *Studies in Syriac Christianity: History, Literature and Theology*. Variorum, Hampshire, 1992

Donner, Fred. *The Early Islamic Conquests*. Princeton University Press, New Jersey, 1981.

Ebû Kurrâ, Tevdûrus. *Maymar fî vucûd el-hâlîk ve'd-dîn el-kavîm*. (nşr. Ignace Dick), el-Mektebe'l-Bûlûsiyye, Cûniye, 1982

Ebû Râita. Ebû Râita el-Tikritî ve risâlatuhu fî'l-sâlûs el-mukaddes, (nşr. Salim Dakkaş), Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 2005.

el-Kindî, ʿAbdu'l-Mesîh. *Risâle ʿAbdullâh bin Ismâ'il el-Hâşimî ilâ ʿAbdu'l-Mesîh bin Ishâk el-Kindî yad'ûhu bihâ ilâ'l-Islâm ve-risâlât ʿAbdu'l-Mesîh ilâ'l-Hâşimî yaruddu bihâ ʿaleyhi ve-yed'ûhu ilâ'l-Nasrâniyye*, (nşr. Anton Tien), Turkish Mission Aid Society, 1885.

Endress, Gerhard. "Maqâlat Yaḥyâ Ibn ʿAdî ibn Ḥamîd ibn Zakariyyâ fî tabyînal-faṣl bayna şinâʿatay al-mantîq al-falsafî wa-l-naḥw al-ʿarabî." *Journal for the History of Arabic Science*, 1978. sayı 2, ss. 181-193.

Gallego, Maria Angeles. "The Impact of Arabic Diglossia among the Muslims, Jews and Christians of al-Andalus" *Comparative History of Literatures in the*

Iberian Peninsula, (ed. F. C. Aseguinolaza, A.B. Gonzalez, C. Dominguez), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2010, s. 351 – 365.

Graf, Georg. *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*. Biblioteca Apostolica Vaticana, 1947

Griffith, Sidney. "Faith and reason in Christian kalam. Theodore Abū Qurrah on Discerning the True Religion." *Christian Arabic apologetics during the Abbasid period (750-1258)*. (ed. Samir Khalil Samir ve Jorgen Nielsen). Brill, Leiden, 1994, ss. 1 – 43.

Griffith, Sidney. "From Aramaic to Arabic: The Languages of the Monasteries of Palestine in the Byzantine and Early Islamic Periods", *Dumbarton Oaks Papers*, 1997, s. 11 – 31.

Griffith, Sidney. "Islam and The Summa Theologiae Arabica: Rabī' I, 264 AH." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, The Hebrew University, Jerusalem, 1990, sayı, 13, ss. 225 – 264.

Griffith, Sidney. "The Monks of Palestine and the Growth of Christian Literature in Arabic." *The Muslim World*, 1988, sayı 78, ss. 1 – 28.

Griffith, Sidney. *The Church in the Shadow of the Mosque*. Princeton University Press, Princeton, 2008

Griffith, Sidney. "The 'Philosophical Life' in Tenth Century Baghdad: The Contribution of Yahyā Ibn 'Adī's Kitāb tahdhīb al-akhilāq." *Christians at the Heart of Islamic Rule: Church Life and Scholarship in 'Abbasid Iraq*. (ed. David Richard Thomas). Brill, Leiden, 2003, ss. 129 – 149.

Holmberg, Bo. "A Reconsideration of the Kitab al-Magdal" *Parole de l'Orient: Revue Semestrielle des Études Syriaques et Arabes Chrétiennes: Recherches Orientales: Revue D'études et de Recherches sur les Églises de Langue Syriacque*, sayı 18, 1993, ss. 255 – 273.

Holmberg, Bo. "Language and Thought in Kitab al-majdal, bab 2, fasl 1, al-Dhurwa." *Christians at the Heart of Islamic rule: Church Life and Scholarship in 'Abbasid Iraq*. (ed. David Thomas), Brill, Leiden, 2003, 159 – 175.

Hoyland, Robert. *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*. Oxford University Press, Oxford, 2015.

Ibnu'l-enbârî, Abdurrahmân bin Muḥammed. *Nuzhetu'l- edibbâ' fî Tabaqâtu'l- 'udebâ*. (nşr. Attia Amer), Almqwist&Wiksell, Stockholm, 1963.

Katsumata, Naoya. "The Style of the Maqāma: Arabic, Persian, Hebrew, Syriac." *Middle Eastern Literatures*, 2002, sayı 5, ss. 117 – 137.

Keating, Sandra Toenies. *Defending the "People of Truth" in the Early Islamic Period: The Christian Apologies of Abū Rāṭṭah*. Brill, Leiden, 2006.

Noble, Samuel. "Sulaymān al-Ghazzī". *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas, Alex Mallet). Leiden: Brill, 2010, ss. 617 – 623.

Nusaybinli Iliya. *Книга собеседований Илии, митрополита Нисивина, с везиром Абū-л-Қаџумом ал-Х усайном ибн 'Алū ал-Мағрибū и Послание митрополита Илии везиру Абū-л-Қаџуму / Kitābu'l-Mecālīs li-Mār Iliyyā muṭrān Nuṣaybīn ve'r-Risāletuhu ilā'l-ʿvazīru'l-kāmil ebī'l-Qāsim el-Ḥuseyn ibn 'Alī el-Mağribī / Liber sessionum sive disputatio inter Eliam metropolitan Nisibenum et vezirum Abū 'l-Qāsim al-Ḥusayn ibn 'Alī al- Mağribī et Epistola eiusdem Eliae Nisibeni ad vezirum Abū 'l-Qāsim (nṣr. ve terc. Nikolai Seleznyov), Grifon, Moskova, 2017/8, 210 + ٢٦٨.*

Pellat, Charles. "Al-Gahiz. Les Nations Civilisées et les Croyances Religieuses," *Journal Asiatique*, 1967, sayı 255, ss. 68-87

Samir, Samir Khalil. "Christian Arabic Literature in the 'Abbasid Period'." *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period*, (ed. M.J.L. Young, J.D Latham, and R.B. Serjeant), Cambridge University Press, Cambridge, 1990, ss. 446 – 460.

Samir, Samir Khalil. "La Préface de l'évangélaire rimé de 'Abdishu' de Nisibe." *Proche-Orient Chrétien*, 1983, sayı. 33, ss. 19 – 33.

Samir, Samir Khalil. "Les prologues de l'évangélaire rimé de 'Abdishu' de Nisibe", *Proche-orient Chrétien*, 1981, sy. 31, s. 43-70

Samir, Samir Khalil. "The Earliest Arab Apology for Christianity." *Christian Arabic Apologetics During the Abbasid Period*, (ed. Samir Khalil Samir and Jorgen Nielsen). Brill, Leiden, 1994, ss. 57 – 115.

Shohat, Ella. "The Invention of Judeo-Arabic Nation, Partition and the Linguistic Imaginary" *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies*, sayı 19 (2), ss. 153 – 200.

Swanson, Mark. "Kitāb al-Majdal." *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas, Alex Mallet), Brill, Leiden, 2010, ss. 627 – 632.

Teule, Herman. "The Syriac Renaissance" *The Syriac Renaissance*, (ed. Teule H.G.B., Fotescu Tauwinkl C., ter Haar Romeny R.B., van Ginkel J.J.), Peeters Publishers, Leuven, 2010, ss. 1 – 31.

Watt, John. "Guarding the Syriac Language in an Arabic Environment: Antony of Tagrit on the Use of Grammar and Rhetoric." *Syriac Polemic: Studies in Honour of Gerrit Jan Reinink*, (ed. Bekkum et al.), Leuven: Peeters, 2007, s. 133 – 150.

Yahyā ibn ‘Adī. *The Reformation of Morals / Yahyā ibn ‘Adī: A Parallel English-Arabic Text Translated and Introduced by Sidney H. Griffith*. (nşr. Sidney Griffith). Brigham Young University Press, Utah, 2002.